

СОЦІОЛОГІЯ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ, ПРАВА ТА ПРАВОСВІДОМОСТІ У ВЧЕННІ М. С. ТИМАШЕВА

О. МЕРЕЖКО

*доктор юридичних наук, професор,
професор Краківської академії
імені Анджея Моджевського, Польща*

Миколу Сергійовича Тимашева можна з упевненістю віднести до геніїв світової правової та соціологічної думки ХХ ст. За глибиною і широтою наукових поглядів його можна порівняти лише з його вчителем — професором Л. Петражицьким. М. Тимашев — один із засновників соціології права, першим створив струнку й логічну систему соціології права. Можна погодитися з думкою його дочки, графині Т. Бобринської (уродженої Тимашевої), яка вважає, що якби її батько в 1920 р. опублікував рукопис своєї книги із соціології права, написаної на підставі курсу соціологічної юриспруденції, який він читав у цей час Петроградському політехнічному інституті, то цілком імовірно, що саме його стали б вважати батьком-засновником соціології права. На жаль, надзвичайні обставини громадянської війни того історичного періоду не дозволили книзі М. Тимашева з'явитися у світ, а рукопис був загублений. Однак факт залишається фактом — саме М. Тимашеву належить заслуга створення першої справді наукової системи соціології права, що органічно вписується в його загальну теорію соціології.

М. Тимашева можна вважати одним із перших соціологів права, який піддав всебічному критичному аналізу радянське право і радянське суспільство з урахуванням тієї соціальної реальності, яка стояла перед радянським законодавством і офіційними інститутами. У своїй книзі «Політичний і адміністративний устрій С.Р.С.Р.» (Париж, 1931 р.) М. Тимашев обґрунтовує тезу, що для правильного розуміння соціальної сутності радянської державності не можна обмежуватися аналізом тексту радянської конституції та законодавства, оскільки такий формальний підхід веде до створення пропагандистської картини, відповідно до якої виникає хибне уявлення про радянську державу як державу, в якій влада належить трудящим і яке є особливим типом демократії трудящих мас [3, с. 18]. Насправді, стверджує вчений, за правовим фасадом демократії трудящих приховується диктатура партійного механізму, рушійною силою якого є вождь, що володіє фактично одноосібною владою. Цього єдиногодержавного володаря, чие ім'я не міститься ні в конституції

© О. Мережко, 2012

СРСР, ні у статуті комуністичної партії, М. Тимашев іменує «червоним деспотом», тому що саме йому належить сукупність державної влади; причому не в тому сенсі, як це має місце в абсолютних монархіях, а в тому, як це має місце в деспотіях самого примітивного типу [3, с. 19]. «Від волі «червоного деспота», — пише М. Тимашев, — залежить все. Законом стає те, що заманеться йому або тим особам, яким він надав право його видати. Але якщо й існує закон, то він аж ніяк не перешкоджає деспоту здійснення актів, що йдуть з ним в розріз. Всі державні службовці цілком залежать від «червоного деспота». Він призначає їх безпосередньо або через осіб, яким він довіряє, — на всі пости, і звільняє їх, як тільки визнає це відповідним. Взагалі в жодному випадку він не пов'язаний волевиявленням або навіть порадами яких би то не було осіб або колегій. Він може вислухати осіб, думка яких у цьому випадку його цікавить, але аж ніяк не зобов'язаний це робити, а, вислухавши, може вчинити всупереч отриманим порадам. У всій державі не існує жодної установи, яка мала б право чи фактичну можливість чинити опір волі червоного деспота. Зокрема, не можуть це робити і суди, тому в радянській державі вони позбавлені властивості незалежності, що належить їм у сучасних правових державах, і підпорядковані «червоному деспоту» абсолютно так само, як всі можливі адміністративні установи» [3, с. 19].

Влада «червоного деспота», згідно з М. Тимашевим, значно ширше влади російських імператорів і має фактичний, а не формально-юридичний характер. Досліджуючи історію державності радянської Росії, учений формулює своєрідний неписаний закон, який міг би гласити, що право на заняття поста «червоного деспота» належить найрішучішій особі зі складу оточення колишнього деспота, але що при цьому вирішення питання про те, хто ж найрішучіший, проводиться суто фактичним шляхом [3, с. 21]. «Невизначеність питання про спадкоємство, — вважав М. Тимашев, — становить найслабше місце в побудові в радянській «червоній деспотії». Не виключено, що на цьому слабкому місці коли-небудь й здригнеться весь режим» [3, с. 21].

Роздуми М. Тимашева не втратили своєї актуальності і в наш час, стосовно до того режиму влади, який склався в сучасній Росії, оскільки під фасадом «керованої демократії» ховається все той же добре знайомий нам режим деспотичної влади, нехай навіть у пом'якшеній формі, який характерний для історії російської державності.

Соціологічний аналіз влади та офіційного світогляду в радянському суспільстві

Не менш цікаві також роздуми М. Тимашева щодо природи влади в радянській державі, які пов'язані з його концепцією влади в соціології права. У самому загальному сенсі під владою М. Тимашев розуміє такі випадки, коли вчинки однієї людини (підвладного) визначаються не його власними рішеннями, а рішеннями іншої людини (володарюючого), що доходять до першого в порядку наказів [3, с. 21]. Найглибшою основою покори у відносинах влади М. Тимашев вважає поділ людей від природи на дві нерівні категорії: меншість активних і більшість пасивних натур, які не тільки не заперечують стан підвладності, але навіть несвідомо до нього прагнуть [3, с. 21]. В основі відносин влади, зазначає вчений, чимало містики: одна людина підкоряється іншому тому, що відчуває

перед ним «містичний жах». Але найчастіше стан «підвладності» виникає на підставі наслідування: новий індивід із пасивною природою примикає до тих, що вже підпорядковуються, будучи захопленим непереборним впливом прикладу (так, наприклад, складається покора у школі та військовій частині). Стан підпорядкування, що виник один раз, розвивається за певними законами. Причому особливо міцним він робиться, перетворюючись з свідомого в автоматичне, в покору за звичкою. М. Тимашев висуває гіпотезу, що у формуванні звички коритися грають роль умовні рефлекси, відкриті академіком Павловим: командне слово через деякий час починає безпосередньо викликати необхідний рух, не проходячи через свідомість [3, с. 21]. Таким чином, у готовності коритися є щось подібне гіпнозу. Вихід з такого гіпнотичного стану підпорядкування відносно легкий, якщо володарю протистоїть один підвладний, проте він значно складніший, якщо підвладних багато. Цей феномен М. Тимашев пояснює так.

Коли у групі є не дві, а хоча б три людини (одна пануюча і дві підвладні), то кожен з двох останніх бачить перед собою не тільки ту особу, яка панує, але й також те, що здається кожній з підвладних осіб чимось об'єктивним: свій зв'язок з особою, яка панує. Так малюється в очах підвладного той факт, що пануючий може застосувати проти нього не тільки свою власну силу, а й силу інших підвладних, тобто деяку силу, яка для нього виявляється нездоланною.

З метою набуття влади учасники боротьби за владу користуються: 1) пропагандою (тобто індивідуальним «розмагнічуванням» якомога більшої кількості підвладних, яких готували до одноразового виступу); 2) коливанням рішучості пануючих користуватися своєю силою (за допомогою руйнування впевненості пануючих у правоті їх цілей); 3) демонстрацією можливості непокори (у тому числі за допомогою терористичних актів, зміст яких, всупереч поширеній думці, полягає не в тому, щоб залякати владу, а в тому, щоб зруйнувати «містичний жах» стосовно влади якомога більшої кількості підвладних [3, с. 70].

Можновладці, навпаки, прагнуть до підтримки «містичного жаху» серед підвладних, у тому числі за допомогою показових репресій стосовно опонентів.

Істотною відмінністю радянської держави М. Тимашев вважав наявність «офіційного світогляду», який проведений у життя і захищається всією міццю державного апарату, сутність якого він досліджував у праці «Офіційний світогляд радянської держави та її пропаганда» (Париж, 1931) [2]. Вже в самому терміні «офіційний світогляд» можна помітити аналогію з поняттям «офіційного права» вчення Л. Петражицького. Згідно з М. Тимашевим, всі держави залежно від ставлення державної влади до громадської думки можна поділити на три види: 1) автократичні держави; 2) демократичні держави; 3) «наставницькі держави».

В автократичних державах (абсолютних монархіях, диктатурах) державна влада ігнорує громадську думку. Вона приймає рішення самостійно, дозволяючи своїм підданам говорити майже будь-що, лише б тільки ця балаканина не представляла загрози для влади. У демократичній державі (парламентарна монархія, республіка) влада, на думку вченого, зрештою, підпорядкована громадській думці, а державний апарат побудований так, що в разі конфлікту між владою і громадською думкою перемагає остання. Воно або примушує владу змінити політику, або домагається зміни носіїв влади. Лише в окремих випадках у демократичній державі владі вдається змінити громадську думку і повести її за собою.

Звертає на себе увагу, що концепція наставницької держави має своєю методологічною основою теорію Л. Петражицького щодо виховного значення права, оскільки з цієї теорії випливає, що держава за допомогою офіційного права може виступати в ролі вихователя або «наставника» населення. Крім того, ідея «офіційного світогляду» концептуально нагадує теорію державної ідеології М. Рейснера, який бачив у цій ідеології необхідний елемент держави.

У наставницькій державі влада хоча і не ігнорує громадську думку, але не стільки пристосовується до неї, скільки пристосовує її до себе. Наставницька держава нав'язує свій ідеал, свою систему цінностей суспільству як загальнообов'язкову. Прикладами наставницьких держав в історії є: теократична держава епохи Середньовіччя, а також імператорська Росія, офіційна ідеологія яких виражалася у відомій уваровській формулі «самодержавство, православ'я, народність» [2, с. 4].

Відмінність наставницької держави від інших її типів М. Тимашев вважає не стільки якісним, скільки кількісним, оскільки в наставницькій державі офіційний світогляд охоплює всі сторони життя, тоді як у державах інших типів він належить до обмежених сфер соціального життя. Відродження наставницької держави, вважає вчений, відбулося в Радянській Росії та фашистській Італії. Це відродження було пов'язано з приходом до влади групи людей, об'єднаної загальним світоглядом, сприйнятим ними в якості непорушних догматів. У цьому сенсі правляча у СРСР комуністична партія являла собою, на думку М. Тимашева, не тільки організацію, створену для владарювання, а також сукупність людей, віруючих у певну систему догматів, «приймаючих за непорушне матеріалістичний світогляд у його марксистському різновиді» [2, с. 5].

У складі офіційного радянського світогляду М. Тимашев виокремлював дві частини: постійну і змінну. До постійної частини він відносив такі вчення, як затвердження матеріального характеру буття, заперечення Бога і релігії, зведення в першооснову суспільних явищ виробничих відносин, віра в класову боротьбу в якості єдиного двигуна суспільного ладу, віра в «єдиноспасіння» соціалістичного ладу і його неминучу перемогу у всьому світі [2, с. 5–6].

До складу змінної частини офіційного світогляду в СРСР М. Тимашев включав питання поточної політики і тактики (наприклад, такі, як: те, як має вирішуватися земельне питання, якою має бути роль індустрії, як повинні будуватися відносини між російською та іншими національними культурами, які мають бути радянські театр, кіно, радіо, література тощо).

Досліджуючи механізми та інстанції, що виробляють офіційний радянський світогляд, М. Тимашев розрізняє кілька шарів. В основі радянського світогляду лежать праці класиків марксизму-ленінізму, що мають незаперечний характер своєрідного «Священного писання», поширенням якого зайнята держава. Охоронцями основ марксистсько-ленінського вчення виступають інститути Маркса, Енгельса, Леніна. Другим щаблем розробки офіційного світогляду є так звана екзегеза, тобто логічна обробка цих текстів з метою вилучення з них якомога більшої кількості висновків, застосовних до питань поточної політики. Поширення виробленого таким шляхом офіційного світогляду розповсюджується за допомогою різних форм організованої та неорганізованої радянської пропаганди (пропаганда в надрах самої партії, школи, університети, профспілки, преса, радіо, література тощо) [2, с. 9–11].

Впадає в очі, що соціальна структура радянської держави з її офіційним світоглядом нагадує скоріше католицьку церкву, ніж світську державу.

У кінцевому підсумку метою впровадження офіційного радянського світогляду було створення нової «радянської людини» (як її прозвали в західній літературі — *homo soveticus*). Як зазначав М. Тимашев, концентрація зусиль радянської держави на впровадженні офіційного світогляду призвело до значної зміни середньої психології радянської людини [2, с. 15]. Однак така людина є не стільки «комуністичною людиною», на думку М. Тимашева, скільки «отупілою людиною», нездатною на прості розумові операції та розбиратися в чому-небудь [2, с. 15].

Такий висновок М. Тимашева навряд чи можна визнати справедливим і обґрунтованим, хоча слід визнати, що психологічний тип «радянської людини» в постперебудовний період виявився беззахисною і пасивною жертвою перед обличчям того колосального розграбування, якому було цинічно піддано населення колишнього СРСР під гаслами демократії та економічних реформ. Точніше було б сказати так: в постперебудовний період проявилися два типи «радянської людини»; один з них — тип хижака, цинічного маніпулятора з партійно-комсомольського номенклатурного середовища, що відразу кинувся грабувати під виглядом «приватизації» «загальнонародну власність», а другий тип — тип авторитарної особистості, яка звикла до сліпого підпорядкування і стала внаслідок цього в черговий раз жертвою пограбування і в кінцевому рахунку рабом нових господарів життя.

Порівняльно-соціологічний аналіз ліберального, комуністичного та фашистського товариств

У своїй книзі «Три світи. Ліберальне, комуністичне та фашистське суспільство» М. Тимашев досліджує в порівняльному аспекті політико-правові системи ліберальної, комуністичної та фашистської держав [9].

Досліджуючи західну, європейську культуру, М. Тимашев називає її переважно «економічною культурою» в тому сенсі, що в ній центральним психологічним та соціальним типом виступає «економічна людина» (*homo economicus*) [9, с. 4]. Західна європейська цивілізація, на думку вченого, основою якої є ліберальні цінності, знаходиться перед загрозою з боку тоталітарних моделей комуністичного і фашистського товариств.

Аналізуючи радянське суспільство і державу, М. Тимашев, зокрема, зазначає, що сам факт комуністичної революції в Росії є найкращим спростуванням марксистської доктрини про необхідний характер соціального розвитку і його незалежність від волі людини, оскільки ця революція відбулася не в розвинутому індустріальному суспільстві, як пророкував К. Маркс, а у відносно слаборозвиненій селянській країні, в якій пролетаріат становив близько п'яти відсотків від загальної кількості населення [9, с. 29]. На його думку, комуністична революція в Росії відбулася на підставі історичної випадковості, тобто на підставі нещасливого збігу обставин, а не на підставі необхідності [9, с. 36].

Радянське суспільство післявоєнного періоду М. Тимашев вважає не стільки комуністичним, скільки «посткомуністичним», оскільки його форма, після завершення комуністичного експерименту, визначається комбінацією марксистської доктрини, історичної культури російського народу і опортуністични-

ми міркуваннями лідерів радянської держави [9, с. 42]. Таким чином, М. Тимашев відзначає певну еволюцію радянського суспільства і держави.

Якщо комунізм М. Тимашев пропонує розуміти, як спробу трансформації суспільства відповідно до заздалегідь існуючого плану, вираженого у певній доктрині, то фашизм, у його уявленні, навпаки, являє собою спробу створити новий соціальний порядок на основі доктрини, що випливає з практики [9, с. 48]. До числа фашистських держав кінця 30-х років М. Тимашев відносив Італію, Німеччину, Іспанію, Португалію, Польщу, Литву, Латвію, Австрію, Угорщину, Румунію, Югославію, Болгарію, Грецію [9, с. 49].

Фашистський тип організації суспільства і держави, на думку М. Тимашева, характеризується такими рисами [9, с. 51–54]:

1) Домінування ультра націоналізму в поєднанні з пріоритетом держави і її інтересу над інтересами особистості.

2) Нетерпимість стосовно національних меншин.

3) Принцип лідерства, що припускає верховенство лідера (часто харизматичного) і його партії.

4) Авторитарна структура суспільства і керована державою культура.

Порівнюючи три типи суспільств, М. Тимашев віддає явну перевагу ліберальному суспільству, заснованому на принципі політичної свободи і невтручання у приватне життя індивіда. У своїй книзі він порушує питання про умови виживання ліберального суспільства перед загрозою його трансформації у фашистське або комуністичне суспільство.

У цій же праці М. Тимашев пропонує критерії, що дозволяють нам порівнювати й оцінювати різні типи товариств та суспільно-політичних устроїв. Цими критеріями є: ефективність, інтеграція і справедливість [9, с. 221–222].

З точки зору ефективності кращим буде той соціальний порядок, в якому відмінність між цілями соціальної дії та реальними досягненнями буде найменшою. З точки зору інтеграції кращим буде той соціальний порядок, в якому зусилля, одночасно спрямовані на досягнення певних цілей, будуть ближче значній єдності; іншими словами, де такі зусилля можуть розглядатися як ті, що сприяють досягненню однієї і тієї ж значної цілі, на відміну від ситуації, в якій такі зусилля будуть взаємно нівелюватися, оскільки будуть спрямовані до досягнення взаємовиключних цілей. І, нарешті, з точки зору справедливості найкращим буде той соціальний порядок, в якому основні цілі соціальної дії спільно спрямовані на досягнення коректно обраного ідеалу. Якщо два перших критерії оцінки (тобто ефективність та інтеграцію) М. Тимашев вважає цілком об'єктивними, то третій (справедливість), за його зізнанням, може мати суб'єктивний характер, оскільки для представників різних суспільств і різних світоглядів поняття справедливості може мати різний зміст і значення.

Застосовуючи критерій ефективності до комуністичного соціального порядку, М. Тимашев доходить висновку щодо його досить низької ефективності, тому досягнення комуністичного суспільства цілком могли б мати місце на базі дореволюційного порядку. Крім того, досягнення комуністичного суспільства є результатом колосальних жертв, принесених на вівтар революції та побудови нового суспільства. Фашистський порядок, незважаючи на удавану національну єдність і досягнення в галузі військової промисловості, М. Тимашев

також вважає неефективним. Аналізуючи ліберальний порядок, учений доходить висновку, що хоча цей порядок і не гарантує високої ефективності, однак, він в певних умовах здатний її досягти [9, с. 224].

З точки зору соціальної інтеграції М. Тимашев визнає певну перевагу комуністичного і фашистського порядків над порядком ліберальним, оскільки як комуністичний, так і фашистський порядок являють собою прагнення або втілення якоїсь «великої ідеї». У ліберальному суспільстві, навпаки, вельми важко досягти єдності через атомізуючі та індивідуалістичні тенденції у цьому суспільстві. Однак, якщо в комуністичному і фашистському суспільствах інтеграція досягається шляхом насильства і репресій, то в ліберальному суспільстві в умовах політичної та економічної свободи соціальні проблеми вирішуються хоча і не ідеальним, але все таки кращим із можливих шляхів.

Розглядаючи ідеали справедливого суспільства, М. Тимашев пояснює, що для комуністичного суспільства такий ідеал ґрунтується на колективній власності на засоби виробництва, ідеал фашистського суспільства — панування обраної нації або раси, ідеал католицизму — повернення до духовних цінностей, тоді як в ліберальному суспільстві немає єдиного, насильно нав'язуваного ідеалу, а існує плюралістичне різноманіття соціальних ідеалів.

Оцінюючи ліберальний порядок як в цілому більш прийнятний і прогресивний, М. Тимашев, водночас, не вважає його виживання чимось автоматичним, а бачить певні загрози існуванню цього порядку. У зв'язку з цим він формулює свої пропозиції досить загального характеру, спрямовані на виживання ліберального порядку, в тому числі перед загрозою з боку комуністичного та фашистського товариств. В якості одного з рецептів підвищення ефективності ліберального порядку М. Тимашевим пропонується «повна зайнятість», яка з часом дозволить вирішити й інші проблеми ліберального суспільства (проблеми охорони здоров'я, забезпечення житлом і міжрасові проблеми). Цей рецепт М. Тимашева звучить особливо актуально в умовах сучасної глобальної фінансової кризи. Вчений також пропонував ввести в ліберальну ринкову економіку елементи планування за допомогою спеціально створених «економічних рад», в яких брали б участь представники бізнесу і наймані робітники. Виживанню ліберального суспільства, вважав М. Тимашев, сприятиме міжнародна система запобігання світовим війнам і допомога розвинутих країн, що надається менш розвинутих з метою подолання їх відсталості. І, нарешті, останньою умовою виживання ліберального суспільства М. Тимашев вважає «моральну революцію», під якою він має на увазі повернення до духовних, релігійних цінностей і єдність християнського світу.

У плані порятунку ліберального суспільства, запропонованого М. Тимашевим, легко помітити поєднання елементів соціал-демократичного проекту і проекту християнської демократії.

Характерні риси радянського права

Живучи і працюючи у США, М. Тимашеву доводилося часто стикатися з працями американських юристів про радянське право і державу. На жаль, для значної частини цих праць було характерно нерозуміння суті радянського права і суто формальний підхід до його вивчення, через це виходила спотворена картина радянської дійсності. Головною причиною цього було те, що американські вчені-

юристи були схильні на підставі сталості форм права в різних суспільствах ототожнювати елементи іноземної системи права з формально схожими елементами своєї системи права. На відміну від них, М. Тимашев як соціолог чудово розумів, що система права є дзеркалом культури цього суспільства, а її зміст «відображає систему цінностей відповідного суспільства, особливо тієї цінності, яку це суспільство приписує особистості, власності, колективу, як політичному, так і не політичному, а також нематеріальним цінностям зусиль людини» [8, с. 871].

Радянське право, вважав він, було створено людьми, які, у принципі, заперечували значення юридичних форм, проте під тиском конкретних соціально-історичних обставин були змушені повернутися до нормативно-правового регулювання суспільних процесів, адаптувавши норми права до своїх цілей. Радянське право парадоксальним чином поєднувало радикальну «переоцінку цінностей», з одного боку, і часткове відновлення цінностей минулого — з другого. При цьому радянське право в цілому було європейським правом, незважаючи на свою специфіку.

Будучи соціологом права, М. Тимашев намагався у своїх працях представити реальний образ радянського права, розглядаючи його основні риси в якості проявів радянського суспільства і радянської культури. Незважаючи на те, що в західний світ, відділений від радянського суспільства «залізною завісою», проникало дуже мало інформації про реальне життя у СРСР і механізми дії радянського права, М. Тимашев пильно стежив за публікаціями радянських юристів, а також американських авторів, які пишуть про радянське право, і робив відповідні наукові висновки. Яким же виглядав соціологічний образ радянського права в розумінні М. Тимашева?

По-перше, на його думку, радянське право було правом суспільства, які обрали для себе як ідеал соціалістичну модель організації економічного виробництва. Як і будь-який соціальний ідеал, соціалістичний ідеал ґрунтувався на твердженні, що саме він приведе до загального щастя. Ключем до такого щастя, на думку прихильників соціалізму, є усупільнення засобів виробництва. При цьому М. Тимашев говорить про те, що в різних суспільствах може існувати різна ступінь усупільнення засобів виробництва, а також про те, що соціалізм не можна ототожнювати з плановою економікою, оскільки планування може бути елементом і капіталістичної економіки.

Радянське право, наголошує М. Тимашев, поза сумнівом, є соціалістичним правом, оскільки воно створює майже повну монополію засобів виробництва на користь колективу [8, с. 873]. При цьому вчений вважає «науково помилковим» включати демократію в поняття соціалізму, тому радянське право, на його думку, «може бути позначено як право соціалістичне, хоча і не демократичне» [4, с. 294].

По-друге, радянське право — це право тоталітарного суспільства. Протиставляючи тоталітарне суспільство ліберальному, М. Тимашев визначає його як суспільство, в якому функції держави виходять далеко за межі таких двох основних функцій держави, як захист від зовнішнього ворога і забезпечення внутрішнього порядку. У тоталітарному суспільстві проникнення державної влади настільки глибоке, що практично всі сторони людського життя регулюються державою. У ліберальному суспільстві, навпаки, функції державного регулювання зведені до логічного мінімуму. Оскільки в тоталітарному суспіль-

стві державне регулювання має всеосяжний характер, право цього товариства має тенденцію до інфляції, тобто нераціонального бюрократичного зростання. Єдиний виняток — цивільне право, сфера дії якого у тоталітарному суспільстві неухильно звужується. Так, на думку вченого, цілі глави радянського цивільного кодексу являють собою неживе «право у книгах», а не «право у житті».

Гігантський обсяг законодавства в радянській системі права порівняно з правом ліберального суспільства М. Тимашев пояснює тим, що в ліберальному суспільстві (наприклад у США) той же регулятивний ефект досягається за допомогою нормативного регулювання в рамках внутрішнього права корпорацій.

По-третє, радянське право — право деспотичного суспільства. Товариство є деспотичним, коли у відносинах між державою та її громадянами держава приписує собі всі права і накладає на громадян важкий тягар обов'язків. У деспотичній державі кримінальна юстиція залишається юстицією тільки тою мірою, якою відсутній політичний інтерес. Якщо ж такий інтерес присутній, тоді юстиція вироджується у пригнічення. З другого боку, у вільному суспільстві суди можуть виносити рішення проти держави, навіть якщо йдеться про важливі державні інтереси.

У деспотичній державі управління суспільством здійснюється головним чином за допомогою технічних правил залежно від політичних цілей правителів, тоді як у вільному суспільстві, навпаки, управління суспільством здійснюється в жорстких рамках права. Мабуть, тут М. Тимашев має на увазі те, що у вільному суспільстві існує «верховенство права», тоді як в деспотичному суспільстві — «верховенство волі правителів».

Вчений наводить безліч конкретних прикладів радянського законодавства, що переконливо свідчать про нехтування правами людини в радянському праві і деспотичному характері цього права. Так, наприклад, радянська юриспруденція трактувала юстицію як частину адміністрації, а одним із джерел права вважалася «політика комуністичної партії» [8, с. 874].

Радянське право, був переконаний М. Тимашев, є також правом диктаторського суспільства, яке, у свою чергу, є диктаторським тому, що політичний статус тих, хто перебуває при владі, ґрунтується на насильницькому захопленні влади і їх здатності зберігати свою владу проти будь-яких спроб цю владу відібрати (на відміну від прямої згоди тих, ким управляють, у демократичному суспільстві і традиції підпорядкування в монархія) [8, с. 875].

Однак, незважаючи на перераховані вище ознаки радянського права, М. Тимашев вважає його правом. У зв'язку з цим він пише: «Радянське право настільки пройняте цими трьома ознаками (які, до речі сказати, далеко не завжди зустрічаються разом), що іноді ставиться запитання — чи можна радянське право вважати правом? Як не заманлива негативна відповідь, науково вона необґрунтована. Радянське право виконує у своєму суспільстві ту ж функцію, як будь-яке інше право у своєму: воно вносить у суспільство владну і централізовану координацію дій. Цілі та порядки такої координації, як вони проступають у радянському праві, викликають у нас огиду. Але з цього випливає тільки, що право може бути несправедливим, жорстоким, спрямованим до помилкових цілей — не перестаючи бути правом» [4, с. 294].

Зазвичай диктаторський уряд вдається до терору як засобу управління суспільством. Такий «тероризм зверху» знаходить вираз у навмисно нечітких визначеннях політичних злочинів, жорстоких покараннях «політичних злочинців», погано розроблених правилах кримінального процесуального права, існуванні потужної поліції та спецслужб з невизначеними повноваженнями, а також у відсутності правових і процесуальних гарантій для громадян, підозрюваних у нелояльності до режиму.

Для М. Тимашева не було жодних сумнівів щодо диктаторського характеру радянського суспільства і його права. По-перше, радянська держава офіційно втілювала «диктатуру пролетаріату». По-друге, влада «людей у Кремлі» ґрунтувалася на факті насильницького захоплення влади більшовиками в 1917 р., що, по суті, вело до того, що влада державного апарату являла собою продовження в часі і розширення в просторі цього факту. Про диктаторський устрій радянського суспільства свідчило також виборче право і практика його застосування у СРСР, що фактично спрямовані на позбавлення населення права на вільне волевиявлення і можливість мирної зміни влади.

При цьому М. Тимашев дає нищівну характеристику радянської правової культури: «Радянське право є правом суспільства, що піддалося глибокому культурного занепаду. Цей занепад безсумнівний у сферах науки, філософії, літератури, музики, графічних мистецтв. Не уник занепаду і правовий бік культури. Законодавчі акти радянської влади найчастіше технічно безпорадні. Радянські суди складаються з діячів, які не можуть зрівнятися, по знанню права і здатності юридично мислити, з юристами дореволюційної Росії. Процеси, що перед ними протікають, вражають не тільки своїм презирством до прав людини, але і своєю примітивністю: повернулася на своє старе місце «цариці доказів» свідомість підсудного. Збірники рішень верховного суду виходять рідко, тонкими зошитами, і силою юридичної думки не можуть похизуватися. Юридична література убога і раболіпна; вона слухняно повторює те, що було тільки-но продиктовано з Кремля; авторитетів, окрім трійки Маркс-Ленін-Сталін, вона майже не знає» [4, с. 294–295].

Заради справедливості треба сказати, що в період відлиги у СРСР почалося не тільки відродження культури, але також з'явилися деякі ознаки відродження юридичної думки, проте досягти високого рівня російської правової культури дореволюційного періоду так і не вдалося. Як видно, стан правової культури і науки права залежить від загального стану культури в суспільстві.

Даючи загальну характеристику радянському праву, М. Тимашев пише: «Радянське право є правом суспільства, в якому революційного походження влада, під тиском глибинних сил, повернула на шлях часткового відродження окремих елементів дореволюційної культури. Цю рису легко побачити, якщо згадати, що в 1922–1933 рр. з'явилися горезвісні «кодекси», в основному наспіх списані з дореволюційного права. Правда, ці кодекси були майже зовсім забуті на початку 30-х років, коли радянський уряд був упевнений у здобутій над народом перемозі; але вже в кінці 30-х років і після війни ці кодекси знову отримали деяку силу, хоча й не ту, яку вони мали при своєму народженні. У результаті, радянське право, в якійсь спотвореній формі, відроджує російську правову традицію, звичайно, обмежену тоталітарним і деспотичним характером ладу і куль-

турним занепадом. Оскільки російська правова традиція є лише гілкою європейської або, як прийнято говорити, західної, то радянське право в деяких своїх елементах виявляється членом західної сім'ї правових систем. Комбінація соціалістичного плану, тоталітарності, деспотії та диктатури дала соціальне утворення, яке отримало назву комунізму. Три останні елемента цієї суміші дають радянському праву терористичний характер» [4, с.295].

Будучи соціологом права, М. Тимашев з особливою силою підкреслює, що «складність тем, що переплітаються в радянському праві, призводить до того, що для справжнього його розуміння недостатньо точного знання норм, з яких воно складається, і навіть судової практики, оскільки вона відображається в опублікованих рішеннях»; «щоб зрозуміти це право, треба мати чітке уявлення про радянську дійсність загалом і чітке знання дореволюційного права, його історії та його складних взаємини з правом західної Європи» [4, с. 296].

На його думку, відсутність цих передумов правильного розуміння радянського права часто виявляється у працях іноземних юристів, які, не розуміючи його справжньої природи, «схильні вбачати у ньому або нове одкровення чи, навпаки, нову варіацію на стару тему західного права» [4, с. 296].

Принагідно зауважимо, що ці слова М. Тимашева цілком можна віднести до сучасних західних авторів, які пишуть про право Росії та пострадянських держав. З жалем доводиться констатувати, що західні автори у своїх працях обмежуються поверхневим формально-юридичним аналізом пострадянського права, не заглиблюючись в ту соціальну реальність, яка стоїть за цим правом.

Свою правоту Миколі Сергійовичу доводилося відстоювати навіть по відношенню до маститих американських авторів, які вважалися у США авторитетами в галузі радянського права. Так, ще в 1950 р. М. Тимашев виступив з критичною статтею з приводу тези відомого гарвардського професора Г. Бермана про те, що, мовляв, радянське право являє собою певний виклик американському праву [5, с. 220–449]. При цьому професор Г. Берман знаходив подібність між деякими інститутами американського і радянського права.

У своїй статті «Чи являє собою радянське право виклик американському праву?» М. Тимашев не тільки провів глибокий порівняльний аналіз радянського і американського права, але й розкрив юридичну природу радянського права в історичній перспективі, що дозволило йому сформулювати висновок про те, що радянське право, будучи правом тоталітарного суспільства, не може слугувати джерелом натхнення для зусиль американських юристів, які прагнуть до вдосконалення права США [6, с. 182–189].

Микола Сергійович уважно стежив і за станом радянської науки права, чуйно вловлюючи найменші зміни в тенденціях її розвитку. Він чудово розумів, що радянська наука права, перебуваючи під тяжким тиском тоталітарної ідеології, змушена пристосовуватися до цієї ідеології та служити їй. Однак він ясно бачив, як той чи інший радянський автор намагається розширити вузькі рамки свободи наукової думки, піти від ідеологічних догм, що заважають вільному розвитку науки та об'єктивному аналізу юридичних явищ. Так, наприклад, на початку 50-х років він помітив деяке пожвавлення юридичної думки у СРСР у зв'язку з появою в 1950 р. у газеті «Правда» статті Й. Сталіна «Марксизм і питання мовознавства. Щодо марксизму в мовознавстві». У цій статті Й. Сталін абсолютно неспо-

дівано проголосив тезу, що мова не є надбудовою над базисом. «Мова, — писав Й. Сталін у статті, — ...корінним чином відрізняється від надбудови. Мова породжена не тим чи іншим базисом, старим або новим базисом усередині даного суспільства, а всім ходом історії суспільства та історії базисів протягом століть. Вона створена не одним якимось класом, а всім суспільством, усіма класами суспільства, зусиллями сотень поколінь. Вона створена для задоволення потреб не одного якогось класу, а всього суспільства, всіх класів суспільства» [1].

Крім того, Й. Сталін заявив, що: «Надбудова породжується базисом, але це зовсім не означає, що вона тільки відображає базис, що вона пасивна, нейтральна, байдуже ставиться до долі свого базису, до долі класів, до характеру ладу. Навпаки, з'явившись на світ, вона стає найбільшою активною силою, активно сприяє своєму базису оформитися і зміцніти, вживає всіх заходів для того, щоб допомогти новому ладу доконати і ліквідувати старий базис і старі класи» [1].

Ці тези Й. Сталіна, які, якщо не були б висловлені ним особисто, цілком могли б бути затавровані в той час як буржуазна пропаганда і перекручення марксизму, призвели до певних змін у радянській науці права, на які звернув увагу М. Тимашев. Вчений, зокрема, звернув увагу на кілька логічних висновків, що випливають з цих сталінських тез. По-перше, оскільки право знаходить своє вираження у словах, тобто в мові, принаймні, юридична термінологія не повинна бути піддана змінам, пов'язаним зі змінами соціального порядку або переходом влади від одного класу до іншого [7, с. 233].

По-друге, оголосивши, що соціальна надбудова (куди марксизм традиційно включає і право) не пасивна, а являє собою «найбільшу активну силу», Й. Сталін тим самим відкрив можливість для розуміння права в якості більш активної соціальної сили, ніж це уявляли раніше радянські юристи.

На цьому тлі, спостерігаючи за боротьбою думок радянських юристів, М. Тимашев зазначав, що «радянські юристи приречені концентруватися на даремних і стерильних спорах щодо принципової переваги радянського права» над «правом буржуазним» [7, с. 240]. У цьому плані покоління радянських юристів різко відрізнялося від юристів дореволюційних, які проявляли активну зацікавленість у порівняльно-правових дослідженнях, оскільки як російська культура в цілому, так і російська правова культура ввібрали в себе елементи іноземної культури.

Таким чином, професор М. Тимашев став одним із перших західних вчених, які представили об'єктивну картину соціальної дійсності, що ховається за формальним фасадом радянського права і держави. Його спостереження і методологія мають істотне значення і в наші дні з точки зору соціологічного аналізу пострадянського права, держави і правосвідомості.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Сталін Й. В.* Марксизм и вопросы языкознания. Относительно марксизма в языкознании [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.philology.ru/linguistics1/stalin-50.htm>.
2. *Тимашев Н. С.* Официальное мировоззрение советского народа и его пропаганда. — Париж, 1931.
3. *Тимашев Н. С.* Политическое и административное устройство С.С.С.Р. — Париж, 1931.

4. *Тимашев Н. С.* Советское право в американском освещении // Новый журнал (The New Review). – Кн. XXVI. – Нью-Йорк, 1951.
5. *Berman H.* The Challenge of Soviet Law // Harvard Law Review. – Vol. 62. – 1949.
6. *Timasheff N. S.* Is Soviet Law a Challenge to American Law? // Fordham Law Review. – 1950. – Vol. 19. – Issue 2.
7. *Timasheff N. S.* Soviet Jurisprudence Since World War II // Russian Review. – 1952. – Vol. 11. – No. 4.
8. *Timasheff N. S.* Soviet Law // Virginia Law Review. – 1952. – Vol. 38. – No. 7.
9. *Timasheff N. S.* Three Worlds. Liberal, Communist, and Fascist Society. – Milwaukee, 1946.

Мережко О. О. Соціологія радянської держави, права та правосвідомості у вченні М. С. Тимашева

Анотація. Статтю присвячено аналізу соціологічного дослідження М. Тимашевим соціальної реальності радянського законодавства, а також дослідженню соціальної природи радянської держави і права. Автор аналізує такі концепції юридичної соціології права М. Тимашева, як: радянська держава, радянське право, радянське суспільство, радянський менталітет тощо. Особливу увагу приділено характерним рисам радянського права та радянської науки права з перспективи соціології права М. Тимашева.

Ключові слова: соціологія права, М. Тимашев, історія політично-правових вчень, радянське право, радянська держава, радянська наука права, історія держави і права, теорія права.

Мережко А. А. Социология советского государства, права и правосознания в учении Н. С. Тимашева

Аннотация. Статья посвящена анализу социологического исследования Н. Тимашевым социальной реальности советского законодательства, а также исследованию социальной природы советского государства и права. Автор анализирует такие концепции социологии права, как: советское государство, советское право, советское общество, советское мировоззрение и т. д. Особое внимание уделено характерным чертам советского права и советской науки права с перспективы социологии права Н. Тимашева.

Ключевые слова: социология права, Н. Тимашев, история политико-правовых учений, советское право, советское государство, советская наука права, история государства и права, теория права.

Merezhko O. Sociology of the Soviet State, Law and Legal Consciousness in N. Timasheff's Doctrine

Summary. The Article is devoted to the analysis of the N. Timasheff's sociological explanation both: the social realities of the Soviet legislation and the social nature of the Soviet state and law. The author examines such concepts of N. Timasheff's legal sociology as: Soviet state, Soviet law, Soviet society, Soviet mentality etc. The particular attention is drawn to the characteristic features of the Soviet law and Soviet jurisprudence from the perspective of N. Timasheff's sociology of law.

Key words: sociology of law, N. Timasheff, history of political and legal doctrine, Soviet law, Soviet state, Soviet legal science, history of state and law, theory of law.